

Fritz Steiniger i jego badania nad Karaimami – uwagi wstępne

RAFAŁ WITKOWSKI

ORCID: 0000-0001-5994-3773

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Wydział Historii
Zakład Źródłoznawstwa i Nauk Pomocniczych Historii

Fritz Steiniger and his research on the Karaites. Introductory remarks.

SUMMARY: The article represents a press release published in 1944 by Fritz Steiniger, a German racial scientist, in the German magazine titled “Natur und Volk”. A member of the fascist party, Steiniger published an article that questioned the Jewish origins of the Karaites and thus stood up for them during the Holocaust. Archival materials concerning Steiniger’s life and work are preserved in the archives of the University of Greifswald, where he worked. Due to the pandemic, further research based on this archive collection was not possible yet.

KEYWORDS: Karaims, Tatars, Fritz Steiniger, Greifswald, German press, Holocaust

Badania nad losem Karaimów w latach II wojny światowej nadal dalekie są od ukończenia. Oprócz poszukiwań naukowych opartych o wciąż odkrywane nowe archiwalia, ważnym źródłem informacji wydają się być artykuły (naukowe i popularnonaukowe) publikowane w niezwykłe

skomplikowanych i tragicznych momentach, kiedy faszystowskie Niemcy przeprowadzały ludobójstwo na niespotykaną wcześniej skalę. Drobny element takiego kierunku badań może być refleksja nad życiem i działalnością Fritza Steinigera, nazistowskiego uczonego z uniwersytetu w Greifswaldzie, związanego z niemieckimi instytucjami funkcjonującymi na okupowanych terenach Europy Środkowej, także autora publikacji o Karaimach¹.

Fritz Hermann Steiniger (1908–1985) urodził się w rodzinie chłopskiej na Warmii. Po ukończeniu gimnazjum w Elblągu odbył studia medyczne i biologiczne na uniwersytetach w Królewcu, Berlinie i Greifswaldzie, gdzie w 1933 r. uzyskał doktorat, i rozpoczął pracę w Institut für menschliche Erblehre und Eugenik, którym kierował Günther Just. W tymże instytucie Steiniger habilitował się w 1937 r. Już w 1935 r. wstąpił do NSDAP, gdzie zajmował się polityką rasową. W 1940 r. Steiniger został mianowany radcą rządowym (Regierungsrat), a w 1941 r. powołany do Wehrmachtu. Najpierw pracował w Centralnym Archiwum Medycznej Wiedzy Wojskowej (Zentralarchiv für Wehrmedizin), a od stycznia 1942 r. jako referent odpowiedzialny za sprawy polityki rasowej w Komisariacie Rzeszy Wschód (Referent für Schädlingbekämpfung und für Rassenpolitik beim Reichskommissar für das Ostland). Ostland obejmował swoim zasięgiem obszar Litwy, Łotwy, Estonii i Białorusi. W ówczesnej stolicy tego Komisariatu – Rydze (Riga-Kleistenhof) założył Instytut Zoologii Medycznej (Institut für Medizinische Zoologie) oraz prowadził badania antropologiczne². Wraz ze

1 Autor pragnie podziękować p. Dirkowi Alvermannowi, dyrektorowi archiwum uniwersyteckiego w Greifswaldzie, za udzieloną pomoc i informacje. Niestety zaplanowany na maju 2020 pobyt studyjny w Greifswaldzie nie mógł się odbyć z powodu pandemii. Dalsze informacje o aktywności zawodowej Steinigera, obejmującej lata 1933–1949, przechowywane są obecnie w archiwum uniwersyteckim w Greifswaldzie (zbiór Altes Rektorat). Tam też znajduje się dokumentacja dotycząca jego doktoratu z 1933 r. oraz habilitacji z 1937 r., jak też działalności w Institut für menschliche Erblehre und Eugenik, który został przemianowany na Institut für Vererbungswissenschaft.

2 Alexander von Schwerin, *Experimentalisierung des Menschen. Der Genetiker Hans Nachtshiem und die vergleichende Erbpathologie*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2004, s. 214.

swoim zespołem badali wpływ insektów (wszy) na rozprzestrzenianie się różnych chorób (np. tyfus) i prowadzili cykle szkoleń dla oficerów Wehrmachtu o kwestiach higienicznych. Nie jest w pełni potwierdzony udział Steinigera w prowadzeniu kursów szkoleniowych w Rydzie dla oddziałów SS ze sposobów użycia cyklonu B do uśmiercania ludzi w komorach gazowych³. Od 1942 r. objął także kierownictwo Institut für Vererbungswissenschaft na uniwersytecie w Greifswaldzie, a w 1945 r. został jego profesorem. Po zakończeniu wojny pracował w różnych uczelniach, prowadząc zajęcia z weterynarii w Hannoverze⁴. Zajmował się także fotografią przyrody i zwierząt oraz współpracował z Niedersächsischen Landesmuseum w Hannoverze, gdzie zmarł 5 listopada 1985 r.

W kontekście zainteresowań naukowych i pseudonaukowych (rasowych) Steinigera oraz jego zaangażowania w funkcjonowanie reżimu faszystowskiego, artykuł z 1944 r. o Karaimach wydaje się być zastanawiający⁵. Choć nie stał on w sprzeczności z wymową aktów prawnych i innych oficjalnych dokumentów wydanych przez władze niemieckie, to jednak w kontekście całokształtu wydarzeń w latach wojny oraz też faszystowskiej *Rassenkunde*, Steiniger stawał w obronie Karaimów. Trudno ocenić bez głębszych poszukiwań naukowych, na ile było to świadome działanie. Nie on jedyny zresztą podważał związki Karaimów z judaizmem, co przekładało się na ich wykluczenie z realizowanego Holocaustu. Podobne opinie odnaleźć można w artykule opublikowanym również w 1944 r. w czasopiśmie „Zeitschrift für Erdkunde”, przez pochodzącego także z Prus Wschodnich Herberta Kirrinnisa (1907–1977)⁶. Opisując historię i zabytki Wilna, Kirrinnis, historyk i nauczyciel gimnazjalny, przekazał opinie o Karaimach, których brzmienie przypominało tezy Steinigera. Absolutnie nie należy przeceniać ani znaczenia tych dwóch publikacji dla nauki, ani ich

3 Henrik Eberle, „Ein wertvolles Instrument“. *Die Universität Greifswald im Nationalsozialismus*, Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag 2015, s. 567–568.

4 Ernst Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag 2007 (2. Auflage), s. 600.

5 Fritz Steiniger, *Bilder von Karaimen und Tataren im Ostland*, „Natur und Volk”, Jg. 74 (1944), H. 1–2, s. 39–48 (Karaimen); H. 3–4, s. 78–83 (Tataren).

6 Herbert Kirrinnis, *Wilna*, *Zeitschrift für Erdkunde*, Jg. 12 (1944), s. 442–455.

wpływu na bieg spraw politycznych. Ukazały się one w 1944 r., kiedy sytuacja na froncie wschodnim zmieniała się zdecydowanie na niekorzyść wojsk niemieckich, a tym samym kontrola nad terenami zamieszkanymi wówczas przez Karaimów przechodziła w ręce sowieckie. Z pewnością, oba czasopiśma nie należały także do najbardziej wpływowych w kręgach niemieckich władz cywilnych i wojskowych. Wydaje się jednak, że godne głębszej analizy pozostają archiwalia dotyczące działalności Fritza Steinigera oraz jego własnych badań nad etnogenezą i antropologią fizyczną Karaimów, w tym dokumentacja fotograficzna, będąca bodaj najciekawszą częścią publikacji. Steiniger zamieścił łącznie 24 zdjęcia Karaimów i Tatarów, wykonane bez wątpienia jako dokumentacja badań rasowych prowadzonych wówczas przez władze niemieckie.

Tekst w [] został dodany przez tłumacza dla bardziej precyzyjnego oddania przekładu. Numery w [] oznaczają strony w oryginalnej publikacji.

„Natur und Volk“, Bd. 74 (1944), H. 1-2, s. 39-48

Bilder von Karaimen und Tataren im Ostland

von Doz. Dr. Fritz Steiniger

Institut für Vererbungswissenschaft der Universität Greifswald

Mit 24 Bildern nach Aufnahmen des Verfassers.

Es ist nur wenig bekannt, daß unweit der Grenzen des Deutschen Reiches bereits in sich geschlossene kleine Volksgruppen leben, deren völkische und rassische Herkunft letzten Endes auf Ursprungsgebiete hinweist, die außerhalb Europas gelegen sind. Das sind die Karaimen [40] und Tataren im Generalgouvernement, in Litauen, Lettland und Weißruthenien mit ihren hauptsächlichlichen Siedlungspunkten im Wilna-Gebiet, das ja auch sonst ein kaum noch zu überbietendes Nebeneinander [41] anderer völkisch verschiedener kleiner

Siedlungsgebiete aufweist. Sowohl Karaimen wie Tataren haben sich deshalb mit den umwohnenden Bevölkerungen nicht vermischt, weil ihre Zugehörigkeit zur karaimischen bzw. muselmanischen Religion sie mit schwer zu überschreitenden Grenzen umgab. Auch rassisch weichen sie weitestgehend von der umwohnenden polnischen, litauischen, lettischen oder weißruthenischen Bevölkerung ab, obwohl sie selbst rassisch keineswegs einheitlich sind. Sowohl Karaimen wie Tataren nehmen von turkotatarischen Völkern ihren Ausgang, sie sind im wesentlichen durch Merkmale der innerasiatischen Rasse, die auch als turanische Rasse bezeichnet wird, gekennzeichnet.

Allerdings sind wir heute in der Rassenforschung noch nicht so weit, endgültig sagen zu können, ob die innerasiatische oder turanide Rasse nun biologisch gesehen ein in sich abgeschlossenes Rassengebilde darstellt, oder ob es sich bei den Völkern, für die sie kennzeichnend ist, lediglich um Mischbevölkerungen handelt, die darauf zurückgehen, daß in ihrem Gebiet seit Jahrhunderten oder Jahrtausenden Angehörige der mongolischen Rassen mit osteuropiden und vorder[44]asiatischen Stämmen in Berührung traten. Neben dem starken Anteil an innerasiatischem Einschlag sind auch eigentlich mongolische Merkmale bei den Karaimen und Tataren festzustellen. Recht stark ist auch ein vorderasiatischer und orientalischer Rasseneinschlag, während Merkmale der europäischen Rassen verhältnismäßig recht selten sind.

Es soll im folgenden weder in wissenschaftlich anthropologischer noch in volkskundlicher Hinsicht eine Darstellung der beiden miteinander nahe verwandten Volksstämme gegeben werden. Vielmehr soll der Leser nur durch die beigegebenen Bilder einen allgemeinen Eindruck von dem Wesen und der rassischen Eigenart dieser beiden durch den Lauf ihrer Geschichte weit nach Westen verschlagenen kleinen Volksgruppen erhalten.

1. Die Karaimen.

Der Hauptsitz der Karaimen im Ostland ist Wilna und das westlich von Wilna gelegene Kreisstädtchen Traken (Novi Troki). Karaimen wohnen ferner in Ponewesch (Nordlitauen) und in Riga, außerdem in [45] einigen Städten des Generalgouvernements, besonders in Halitsch. Sie stammen ursprünglich von der Krim und stehen mit den Karaimen der Krim in enger kultureller Beziehung. Die Herkunft der Krim-Karaimen ist noch nicht in

allen Einzelheiten klar. Es handelt sich bei ihnen höchstwahrscheinlich um eine Gruppe der Krim-Tataren, die in der zweiten Hälfte des ersten Jahrtausends der Zeitrechnung die karaimische Religion annahm und sich dadurch von anderen Völkern der Krim auch biologisch absonderte. Nähere Beziehungen zu den Krim-Juden (Krimtschaki) scheinen nicht zu bestehen, obwohl das Karaimentum vielfach als jüdische Sekte angesprochen wird. Die Karaimen haben das Alte Testament und die Beschneidung, die sich bei ihnen jedoch von der jüdischen Beschneidung unterscheidet. Sie wird bei den Karaimen weniger als Ritualhandlung und mehr als hygienische Maßnahme aufgefaßt und kann daher auch von Ärzten vorgenommen werden. Ebenso stark wie das Alte Testament sind jedoch [46] auch der Islam und das Christentum im karaimischen Religionsgebäude vertreten. Es ist hier sozusagen eine Komposition verschiedener Religionssysteme entstanden, wie sie etwa mit der Verbindung von altem und neuem Testament durch das Christentum vergleichbar ist. In ihrer Kultur sind die Karaimen jedoch allem Anschein nach am stärksten durch den Islam beeinflusst. Ihre Sprache gehört der ait-türkischen Sprachengruppe an. Dies gilt jedoch nur für die Karaimen der Krim und ihre Abkömmlinge im Ostland und im Generalgouvernement, andere Gruppen von „Karäern“, die in Palästina und in Ägypten leben, stehen dem Judentum bedeutend näher und haben volkstumsmäßig zu den Krim-Karaimen kaum irgendwelche Beziehungen.

Das Volkstunis-Schicksal der Karaimen im Wilna-Gebiet ist ein recht eigenartiges. Der LitauergröÙfürst Vytautas (deutsch: Withold, rus[47]sisch: Witoft), dem es im 14. Jahrhundert gelang, Litauen zur europäischen Großmacht zu erheben, unternahm im Jahre 1396 einen Feldzug nach der Krim, der mit der Unterwerfung dieser Halbinsel endete. Als Kontribution verlangte er von der dortigen Bevölkerung die Stellung von 1500 Kriegern, die er mit nach Litauen nahm und als Leibgarde einsetzte. Die Familienangehörigen dieser Krieger zogen mit nach Litauen und wurden in unmittelbarer Nähe der litauischen Herrscherburg in Traken angesiedelt. Die aus der Krim mitgeführte Leibgarde von Vytautas setzte sich etwa zur Hälfte aus Karaimen, zur anderen Hälfte aus islamischen Krim-Tataren zusammen, die als die Stammväter der heute im Wilna-Gebiet lebenden Karaimen und muselmanischen Tataren anzusehen sind.

Die Lage der heutigen Karaimen-Siedlung in der Nähe der Wasserburg des Vytautas bei Traken (Bild 1) zeigt die enge Beziehung der Karaimen zu dieser Burg. Die Holzhäuser der Karaimen liegen auf einer Landenge am Rande des Sees, der die Insel mit der Burg des Großfürsten umflutet. Die karaimischen Leibgardisten wurden hier nach der Art von Wehrbauern angesiedelt. Ihre Häuser (Bild 2) dürfen nach altem Brauch nicht mehr als drei Fenster der Straße zukehren, da der Bittersaal der Vytautas-Burg auch nur drei Fenster aufwies und keiner der Leibgardisten mehr Fenster in seiner Behausung haben durfte als der Herrscher.

Die Karaimen wurden von den litauischen Großfürsten und später auch von den polnischen Herrschern vor allem im Kampf gegen den deutschen Orden eingesetzt. Eine für sie bezeichnende Waffe ist die Karaimen-Gabel, eine Lanze mit gabelförmiger Spitze, deren beide Klingen auch an der Innenseite geschärft waren und die dazu diente, den Gegner am Halse zu fassen und ihm beiderseits die Hals-Schlagadern zu durchschneiden.

Wegen ihrer kriegerischen Verdienste erhielten die Karaimen von den litauischen und polnischen Großfürsten sehr weitgehende Privilegien, deren Urkunden heute noch zum großen Teil erhalten sind. Gerade die Nutznießung dieser Privilegien, die auf eine verhältnismäßig kleine Personenzahl zugeschnitten war, dürfte sehr wesentlich zu dem völligen Abgeschlossenbleiben der Karaimen beigetragen haben. Jedenfalls wurde niemand in die karaimische Religionsgemeinschaft neu aufgenommen, und wenn Mischehen vorkamen, so schied der karaimische Ehepartner aus der Karaimen-Gemeinde aus. Es ist besonders zur Zeit des russischen Zarentums, unter dessen Herrschaft viele Karaimen höhere Offiziersgrade erreichten, auf dem Wege der karaimisch-russischen Mischehen viel karaimisches Blut im Russentum aufgegangen. Doch haben die Karaimen selber kein fremdes Blut aufgenommen und [48] dürften heute noch die gleiche Rassenzusammensetzung zeigen wie zur Zeit ihrer Umsiedlung ins Wilna-Gebiet durch Vytautas. Den Judengesetzen der Zarenzeit unterlagen die Karaimen nicht, sie konnten auch im russischen Reich seit den 60er Jahren des vorigen Jahrhunderts im Gegensatz zu den Juden höchste militärische und zivile Ämter bekleiden und waren freizügig.

Heute stehen die Karaimen hauptsächlich in landwirtschaftlichen Berufen; die Karaimen des Wilna-Gebietes sind besonders als Gurkenzüchter

bekannt. Daneben stehen Fischerei und handwerkliche Berufe. Händlerische Berufe sind selten. Eine Reihe von Karaimen waren zaristische Offiziere, standen in der weißen Armee und sind nach dem Untergang des Zarentums zum großen Teil nach Paris ausgewandert.

Rassisch sind die Karaimen keineswegs einheitlich (Bild 3–10). War doch die Bevölkerung der Krim, aus der die dortige karaimische Religionsgruppe hervorging, schon von ganz verschiedenen Seiten her rassisch beeinflußt. Innerasiatische Rasse einerseits und orientalische Rasse andererseits trafen sich auf der Krim. Auch Einflüsse des eigentlichen Mongolentums sind festzustellen, während die gelegentlich zu beobachtende Blauäugigkeit bei den Karaimen auf Einflüsse von Seiten der Krim-Goten her zurückgeführt wird. Von den im nachfolgenden noch zu behandelnden Tataren unterscheiden sich die Karaimen durch einen stärkeren Anteil der vorderasiatischen Rasse. Von den Ostjuden unterscheiden sich die Karaimen durch weit stärkere innerasiatische und mongolische Rassenanteile, ferner auch durch die große Seltenheit von Einschlägen europäischer Rassen, die bei den Juden häufig zu beobachten sind.

„Natur und Volk“, Bd. 74 (1944), H. 3–4, S. 78–83

Bilder von Karaimen und Tataren im Ostland

Von Dr. F. Steiniger, Institut für Vererbungswissenschaft
der Universität Greifswald.

Mit 24 Bildern.

2. Die Tataren.

Die Tataren im Ostland haben ein weit weniger einheitliches Volkstums-Schicksal als die Karaimen. Zwar geht ein Teil von ihnen, vor allem die im

Wilna-Gebiet ansässigen Talaren, auf Umsiedler aus der Krim in der Leibgarde des Vytautas zurück, die wir bereits im Zusammenhang mit der Karaimen-Ansiedlung behandelten. Doch bestand für die Tataren niemals eine so starke, auf eine einzelne Gruppe bezogene Abgeschlossenheit, vielmehr gab es seit der Tatarenherrschaft im russischen Reich in ganz verschiedenen Gegenden tatarische Streusiedlungen, und es gab auch große Tatarenstämme innerhalb des Zarenreiches. Da das Tatarentum in der Hauptsache nur [82] durch den mohammedanischen Glauben zusammengehalten wurde, so bestanden für Eheschließungen zwischen Angehörigen verschiedener Tatarenstämme keine Hindernisse.

Die Tataren des Wilna-Gebietes, deren heutiges Oberhaupt, der Mufti, ebenso wie der Hachan der Karaimen seinen Sitz in Wilna hat, unterscheiden sich von den dortigen Karaimen durch einen weit stärkeren Anteil ausgesprochen mongolider Rassentypen. Dies wird darauf zurückgeführt, daß zu der ursprünglich krim-tatarischen Volksgruppe im Wilna-Gebiet in neuerer Zeit zahlreiche Nogai-Tataren zuwanderten, die in weit stärkerem Maße mongolide Kassenanteile aufweisen als die Krim-Tataren. Auch europäische Rassen sind bei den Tataren häufiger vertreten als bei den Karaimen, da die Mohammedaner keineswegs immer die gleiche Abgeschlossenheit wahrten wie die Karaimen und Religionsübertritte zum Islam möglich waren, im Falle von Mischehen auch vorkamen. Doch sind auch vorderasiatische und orientalische Rasseneinschläge in ganz bedeutendem Umfange vorhanden (Bild 14–24).

Die Tataren gehören zum großen Teil zur städtischen Bevölkerung, so in Kauen, Wilna und Minsk. Daneben gibt es auch geschlossene Tatarendörfer, z.B. Sorok Tatar und Eischei in der Gegend von Wilna. [83] Ebenso wie die Karaimen unterscheiden sich die Tataren von der umwohnenden polnischen oder weißruthenischen Bevölkerung durch größere Sauberkeit ihrer Wohnungen und überhaupt durch einen etwas gehobenen allgemeinen Kulturstand. Sicher geht man fehl, wenn man in den Tataren – wie es im älteren Schrifttum häufig geschieht – nur immer die aus dem Osten eindringenden Kulturzerstörer erblickt, die über Rußland das „tatarische Joch“ errichteten. Die Tataren haben auch viele Kulturgüter in die Gebiete des früheren russischen Zarenreiches gebracht, vor allem sind sie sehr maßgebend an der Einführung des Gemüseanbaues beteiligt.

Die im Bereich des früheren russischen Zarenreiches lebenden Mohammedaner bezeichnen sich z.T. auch als „Türken“, wodurch angedeutet zu werden scheint, daß es sich um Einwanderer neuerer Zeit aus den jetzigen oder ehemals türkischen Gebieten handelt. Doch sind diese „Türken“ meistens nicht in der Lage, Einzelheiten über die Einwanderung ihrer Vorfahren anzugeben. Rassisch unterscheiden sie sich nach den bisherigen Erfahrungen des Verfassers nicht grundsätzlich von den Tataren, auch bei ihnen kommen ausgesprochen mongolide Rassentypen häufig vor, wie sie in der heutigen Türkei sicher verhältnismäßig seltener sind. Sie irgendwie grundsätzlich von den Tataren zu unterscheiden, erscheint daher als überflüssig.

Tłumaczenie

Obrazy [z życia] Karaimów i Tatarów na Wschodzie

Niewielu wiadomo, że niedaleko granic Rzeszy Niemieckiej mieszkają wciąż małe, samodzielne grupy etniczne, których pochodzenie etniczne i rasowe wskazuje ostatecznie na obszary spoza Europy. Są to Karaimi i Tatarzy w Generalnym Gubernatorstwie, na Litwie, Łotwie i Białej Rusi, których główne punkty osadnicze znajdują się w rejonie Wilna, co również w innych przypadkach wskazuje na trudne do przecenienia współistnienie różnych etnicznie małych obszarów osadniczych. Zarówno Karaimi, jak i Tatarzy nie mieszały się z otaczającą ich ludnością, ponieważ ich przynależność do religii karaimskiej czy muzułmańskiej wiązała się z trudną do przekroczenia granicą. Również pod względem rasowym różnią się one zdecydowanie od otaczających je ludności polskiej, litewskiej, łotewskiej czy białoruskiej, choć oni sami nie są bynajmniej jednolici rasowo. Zarówno Karaimi, jak i Tatarzy wywodzą się z ludów turko-tatarskich. Charaktery-

zują się one zasadniczo cechami rasy środkowoazjatyckiej, która nazywana jest również rasą turańską.

Nie jesteśmy jednak jeszcze na tyle zaawansowani w badaniach nad kwestiami rasowymi, aby móc stwierdzić, czy rasa środkowoazjatycka lub turańska reprezentuje, z biologicznego punktu widzenia, samoistną strukturę rasową, czy też ludy, dla których jest ona charakterystyczna, są jedynie mieszanymi populacjami, wywodzącymi się z faktu, że na ich terytorium przez wieki lub tysiąclecia członkowie ras mongolskich mieli kontakt z plemionami wschodnioeuropejskimi i bliskowschodnimi. Oprócz silnych wpływów środkowoazjatyckich, wśród Karaimów i Tatarów widoczne są również cechy mongolskie. Dość silny jest również wpływ ras bliskowschodnich i orientalnych, podczas gdy cechy ras europejskich są stosunkowo rzadkie.

Poniżej nie zostanie przedstawiony ani naukowy opis antropologiczny, ani folklorystyczny dwóch ściśle powiązanych plemion. Czytelnik powinien raczej otrzymać ogólne opinie (także poprzez towarzyszące im zdjęcia) na temat natury i cech rasowych tych dwóch małych grup etnicznych, które w trakcie swojej historii zostały wysiedlone daleko na Zachód.

1. Karaimi

Siedzibą Karaimów na terenach wschodnich jest Wilno i miasteczko powiatowe Troki (Nowe Troki), leżące na zachód od Wilna. Karaimi mieszkają także w Poniewieżu (północna Litwa) i w Rydze, a także w niektórych miastach Generalnego Gubernatorstwa, zwłaszcza w Haliczu. Ich pierwotne siedziby znajdowały się na Krymie i [nadal] mają bliskie stosunki kulturowe z Karaimami krymskimi. Pochodzenie Karaimów krymskich nie jest jeszcze we wszystkich szczegółach jasne. Najprawdopodobniej jest to grupa Tatarów krymskich, którzy przyjęli religię karaimską w drugiej połowie pierwszego tysiąclecia naszej ery, oddzielając się w ten sposób nawet biologicznie od innych ludów Krymu. Bliższe relacje z Żydami krymskimi (Krymczakami) wydają się nie istnieć, chociaż religia karaimska jest często przedstawiana jako sekta żydowska. Karaimi uznają Stary Testament i obrzezanie, które jednak różni się od żydowskiego obrzezania. Wśród Karaimów uważane jest to mniej za akt rytualny, a bardziej za środek higieniczny, i dlatego może być wykonywany również przez

lekarzy. Jednak tak samo mocno jak Stary Testament, w religii karaimskiej są również reprezentowane islam i chrześcijaństwo. Powstała tutaj niejako kompozycja różnych systemów religijnych, porównywalna z połączeniem Starego i Nowego Testamentu przez chrześcijaństwo. W swojej kulturze Karaimi są jednak, jak się wydaje, najsilniej wystawieni na wpływ islamu. Ich język należy do grupy języków starotureckich. Dotyczy to jednak tylko Karaimów z Krymu i ich potomków w ziemiach wschodnich i w Generalnym Gubernatorstwie. Inne grupy „Karaimów”, które zamieszkują w Palestynie i Egipcie, są znacznie bliżej judaizmu, a jeśli chodzi o ich ludność, to nie mają prawie żadnych powiązań z Karaimami krymskimi.

Losy ludności karaimskiej na Wileńszczyźnie są dość osobliwe. Wielki książę litewski Witold (po niemiecku Withold, po rosyjsku: Witoft), któremu w XIV wieku udało się podnieść Litwę do rangi wielkiego mocarstwa europejskiego, podjął w 1396 roku wyprawę na Krymie, która zakończyła się podporządkowaniem tego półwyspu. W ramach kontrybucji zażądał od miejscowej ludności wystawienia 1500 wojowników, których przyprowadził z powrotem na Litwę i wykorzystał jako oddziały przyboczne. Członkowie rodzin tych wojowników przybyli wraz z nimi na Litwę i osiedlili się w bezpośrednim sąsiedztwie zamku władcy Litwy w Trokach. Przyprawiona z Krymu ochrona Witolda składała się w przybliżeniu w połowie z Karaimów, w drugiej połowie z islamskich Tatarów krymskich, którzy są uważani za przodków Karaimów i muzułmańskich Tatarów żyjących dziś na Wileńszczyźnie.

Położenie obecnej osady Karaimów w pobliżu jeziornego zamku Witolda w Trokach (zdj. 1) pokazuje ścisły związek Karaimów z tym zamkiem. Drewniane domy Karaimów położone są na przesmyku na skraju jeziora, które oblewa wyspę zamku wielkiego księcia. Karaimska ochrona wielkiego księcia została osiedlona tu jak typowa ludność wiejska zobowiązana do służby wojskowej. Zgodnie ze starodawnym zwyczajem, ich domy (zdj. 2) nie mogą mieć więcej niż trzy okna wychodzące na ulicę, ponieważ również sala rycerska zamku Witolda miała tylko trzy okna, a żaden z wojowników nie mógł mieć w swoim mieszkaniu więcej okien, niż władca.

Karaimi byli wykorzystywani przez wielkich książąt litewskich, a później także przez władców polskich, zwłaszcza w walce z niemieckim zakonem. Charakterystyczną dla nich bronią jest karaimski dwuząb, czyli lanca

z końcówką w kształcie dwuzębu, której oba ostrza zostały również naostrzone od wewnątrz i służyły do chwytania przeciwnika za szyję i przecięcia jego tętnic szyjnych po obu stronach.

Ze względu na swoje wojenne zasługi Karaimi otrzymali od wielkich książąt litewskich i [królów] polskich bardzo obszerne przywileje, których [oryginalne] dokumenty zachowały się w dużej mierze do dziś. To właśnie w oparciu o te przywileje, dostosowane do stosunkowo niewielkiej liczby osób, mogły w znacznym stopniu przyczynić się do całkowitego odosobnienia Karaimów. W każdym razie nikt nie był jako konwertyta przyjmowany do karaimskiej wspólnoty religijnej, a jeśli dochodziło do małżeństw mieszanych, to karaimski małżonek opuszczał karaimską wspólnotę. Zwłaszcza w czasach Rosji carskiej, za rządów której wielu Karaimów osiągnęło wyższe stopnie oficerskie, wiele karaimskiej krwi zostało wchłoniętych do rosyjskiego społeczeństwa poprzez karaimsko-rosyjskie małżeństwa. Jednak sami Karaimi nie wchłonęli żadnej obcej krwi i prawdopodobnie do dziś wykazują ten sam skład rasowy, co w momencie ich przesiedlenia na Wileńszczyznę przez Witolda. Karaimi nie podlegali prawu żydowskiemu w okresie rządów carów rosyjskich. W przeciwieństwie do Żydów, od lat sześćdziesiątych XIX w., piastowali najwyższe urzędy wojskowe i cywilne w Cesarstwie Rosyjskim i byli liberalni.

Dziś Karaimi zajmują się głównie zawodami rolniczymi; Karaimi z regionu wileńskiego są szczególnie znani jako hodowcy ogórków. Oprócz tego wykonują zawody rybackie i rzemieślnicze. Zawody kupieckie są rzadkie. Pewna grupa Karaimów było carskimi oficerami, służyli w Białej Armii, a po upadku caratu wyemigrowali w większości do Paryża.

Pod względem rasowym Karaimi nie są bynajmniej jednorodni (zdj. 3–10). Wszak ludność Krymu, z której wyłoniła się karaimska wspólnota religijna, wywodziła się pod względem rasowym z różnych stron. Rasa środkowoazjatycka z jednej strony i rasa orientalna z drugiej strony spotkały się na Krymie. Wykryto również wpływy właściwej rasy mongoloidalnej, a sporadycznie obserwowane niebieskie oczy wśród Karaimów przypisuje się wpływom Gotów Krymskich. Karaimi różnią się od Tatarów, którzy będą przedstawieni poniżej, tym, że bardziej widoczne są cechy rasy bliskowschodniej. Karaimi różnią się od Żydów wschodnioeuropejskich znacznie silniejszym wpływem rasy środkowoazjatyckiej i mongolskiej,

a także wielką rzadkością wpływów ras europejskich, które często obserwowane są wśród Żydów.

2. Tatarzy.

Tatarzy zamieszkujący obszar wschodniej Europy (Ostland) mają znacznie mniej jednolity charakter etniczny niż Karaimi. Prawdą jest, że część z nich, zwłaszcza Tatarów mieszkających na Wileńszczyźnie, wywodzi się od przesiedleńców z Krymu z czasów Witolda, o których już mówiliśmy w związku z osadą karaimską. Ale w przypadku Tatarów nigdy nie wystąpiło tak silne odosobnienie jako oddzielnej grupy etnicznej, a wręcz przeciwnie. W czasach Cesarstwa Rosyjskiego istniały rozproszone osady tatarskie w całkiem różnych regionach, a w ramach cesarstwa funkcjonowały również duże plemiona tatarskie. Ponieważ przynależność do grupy etnicznej Tatarów była utrzymywana przede wszystkim przez wiarę mahometańską, nie było przeszkód w zawieraniu małżeństw pomiędzy członkami różnych plemion tatarskich.

Tatarzy wileńscy, których obecnie przywódca, mufti, podobnie jak ha-chan Karaimów, ma swoją siedzibę w Wilnie, różnią się od tamtejszych Karaimów znacznie większym odsetkiem wyraźnie mongoloidalnym typów rasowych. Wynika to z faktu, że w ostatnim czasie wielu Tatarów nogajskich przybyło i przyłączyło się do pierwotnie krymsko-tatarskiej grupy etnicznej w regionie wileńskim, która w ten sposób ma znacznie większy udział ras mongolskich, niż sami Tatarzy krymscy. Rasy europejskie są również częściej reprezentowane wśród Tatarów, niż wśród Karaimów, ponieważ mahometanie nie zawsze zachowywali takie samo odseparowanie, jak Karaimi, a nawrócenie na religię islamu, a tym samym małżeństwa mieszane, było możliwe. Też sporo wpływów rasowych bliskowschodnich i orientalnych jest widocznych (zdj. 14–24).

Tatarzy należą w większości do ludności miejskiej, na przykład w Kownie, Wilnie i Mińsku. Ponadto na terenie Wilna znajdują się również zamknięte wsie tatarskie, np. Sorok Tatary i Ejszyszki. Tatarzy, podobnie jak Karaimi, różnią się od otaczającej ich ludności polskiej czy białoruskiej większą czystością mieszkań i ogólnie nieco wyższym ogólnym stanem kultury. Z pewnością błędem jest traktowanie Tatarów – jak to często czyni się w starszej literaturze – tylko jako niszczycieli kultury, którzy

atakują ze Wschodu i narzucają Rosji „tatarskie jarzmo”. Tatarzy wnieśli również wiele dóbr kultury na tereny dawnego carskiego imperium rosyjskiego, a przede wszystkim odegrali decydującą rolę w rozpowszechnieniu uprawy warzyw.

Niektórzy mahometanie mieszkający na terenie dawnego carskiego imperium rosyjskiego również nazywają siebie „Turkami”, co zdaje się sugerować, że są niedawnymi imigrantami z obecnych lub byłych terytoriów tureckich. Ale ci „Turcy” w większości nie są w stanie podać szczegółów na temat migracji swoich przodków. Pod względem rasowym nie odbiegają oni zasadniczo – zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami autora – od Tatarów. Mongoloidalne typy rasowe są wśród nich również powszechne, choć w dzisiejszej Turcji z pewnością są stosunkowo rzadsze, dlatego też odróżnienie ich od Tatarów wydaje się zasadniczo zbędne.

Herbert Kirrinnis, *Wilna*, Zeitschrift für Erdkunde, Jg. 12 (1944), s. 442–455 (tutaj, s. 453–454)

(...)

Den Tataren sind die Karaimen verwandt, die nicht nur in Wilna, sondern in ganz Osteuropa zu den interessantesten Volksgruppen gehören. Sie kamen mit den Tataren durch Witowd aus der Krim in den polnisch-lithauischen Siedlungsraum und sind Nachkommen der einst in der Krim herrschenden Chasaren, die zu Ende des 8. Jahrhunderts den karaimischen Glauben annahmen. Durch gleichzeitigen christlichen und islamischen Einfluss ist der karaimische Glaube, der in seinen Anfängen eine Opposition gegen das Judentum darstellt und in Babylon entstand, eine eigenartige Mischung jüdischer, mahomedanischer und christlicher Lehren. Die Karaimen lehnen den Talmud schroff ab. Sie sind turk-tatarischer Herkunft, ihre Sprache ist alttürkisch und bei der Reinigung der türkischen Sprache durch Kemal Atattürk sind rund 400 karaimische Wörter wieder in den türkischen Sprachschatz aufgenommen worden. (...)

Tłumaczenie

(...)

Powiązani z Tatarami są Karaimi, którzy są jedną z najciekawszych grup etnicznych nie tylko w Wilnie, ale w całej Europie Wschodniej. Przybyli oni wraz z Tatarami sprowadzeni przez Witolda z Krymu na ziemię polsko-litewskie. Są oni potomkami Chazarów, którzy kiedyś rządili na Krymie, i przyjęli wiarę karaimską pod koniec VIII wieku. Ze względu na jednoczesne wpływy chrześcijańskie i islamskie, wiara karaimska, która w swoich początkach stanowiła opozycję wobec judaizmu i wywodziła się z Babilonu, jest swoistą mieszanką doktryn żydowskich, mahometańskich i chrześcijańskich. Karaimi zdecydowanie odrzucają Talmud. Są oni ludem pochodzenia turecko-tatarskiego, a ich język jest staroturecki. Podczas oczyszczania języka tureckiego przez Kemala Atattürka około 400 słów karaimskich zostało przywróconych do słownictwa tureckiego.

Bibliografia

- Eberle Henrik, „*Ein wertvolles Instrument*“. *Die Universität Greifswald im Nationalsozialismus*, Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2015.
- Kirrinis Herbert, *Wilna*, *Zeitschrift für Erdkunde*, Jg. 12 (1944), s. 442–455
- Klee Ernst, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*, Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2007 (2. Auflage).
- Schwerin Alexander von, *Experimentalisierung des Menschen. Der Genetiker Hans Nachtshiem und die vergleichende Erbpathologie*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2004.
- Steiniger Fritz, *Bilder von Karaimen und Tataren im Ostland*, „Natur und Volk“, Jg. 74 (1944), H. 1–2, s. 39–48 (Karaimen); H. 3–4, s. 78–83 (Tataren).